

Бостан Сергій Костянтинівич
доктор юридичних наук, доцент,
проректор з наукової роботи
Запорізького національного університету
(Україна, Запоріжжя)

ПОНЯТТЯ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНІ ТИПИ

Анотація

Стаття присвячена формі державного правління як одного з найважливіших соціально-політичних явищ державно-організованого суспільства. В ній проаналізовані традиційні для пострадянської юридичної науки погляди щодо поняття «форма правління», обґрунтований новий диференційований підхід до визначення сутті форми правління, сформульовані теоретико-правова, конституційно-правова та політологічна дефініції досліджуваного явища. В статті також визначені місце та роль форми правління в системі елементів форми держави, виявлені основні закономірності її виникнення та розвитку, та на основі цього запропонована нова типосхема причинно-наслідкових зв'язків: суспільство – держава – її форми. Автор виходить з того, що державно-організоване суспільство проходить у своєму розвитку декілька етапів, кожному з яких відповідає визначений історичний тип суспільства, держави, форми держави та форми державного правління. Двома основними типами суспільств являються: кастово-станове та громадянське; історичними типами держав кожного з цих суспільних формацій є відповідно нереспубліка та республіка; нереспубліканський тип держави обумовлює історичний тип її форми у вигляді монархії та форми правління – у вигляді монархії, а республіканський – у вигляді полікратії та відповідно – поліархії. Поняття «поліархія» запропоновано внести в науковий оберт юридичної науки замість поняття «республіка», більш відповідного для позначення категорії «сутність держави». В статті також уточнені ознаки монархії та визначені ознаки поліархії, сформульовані їх дефініції.

Ключові слова: *суспільство, держава, форма держави, форма державного правління, республіка, монархія, поліархія.*

Соціально-політичні події останніх років в Україні зумовили підвищений інтерес державознавців до такої загальної наукової проблеми як форма держави. Серед структурних елементів останньої: форми державно-політичного режиму, форми державно-територіального устрою та форми державного правління, особлива увага знову прикута до форми правління української держави, юридична модель котрої, з поверненням України до Конституції 1996 р., трансформувалася з так званої парламентсько-президентської республіки на президентсько-парламентську. В політичній площині ці трансформаційні процеси йдуть ще активніше у бік президентіалізації форми правління.

Як зазвичай це прийнято в Україні, відповідні політико-правові перетворення здійснюються владною “елітою” на свій власний розсуд, а не комплексно та системно з належним науковим обґрунтуванням шляхів структурно-інституціональної реорганізації державної влади. Можливі шляхи такого розвитку, на нашу думку, повинні визначатись насамперед на базі спеціальних теоретичних розробок, які дають уявлення про місце форми правління української держави у системі “світових координат”, показують закономірний напрямок її руху вперед. З огляду на це ми поставили себе *за мету* розкрити сутність такого явища, як форма державного правління, визначити її поняття та історичні типи.

Для досягнення зазначеної мети досліджено різні дефініції “форма державного правління”, котрі знайшли відображення в юридичній літературі останніх років [1, 2, 3] з’ясовані гносеологічні причини їх різноманіття, розроблені і запропоновані деякі ме-

тодологічні підходи, які дозволяють внести певний “порядок” у розуміння форми державного правління в різних державознавчих юридичних науках.

Поняття “форма державного правління”. Науковий аналіз проблем, пов’язаних із теоретичним осмисленням форми державного правління, показує на наявність різноманіття у поглядах щодо доктринального розуміння її суті. В концентрованому вигляді це знайшло відображення в дефініціях, що містяться в масиві юридичної літератури, що з’явилася на рубежі ХХ-ХХІ ст. З суто формальних позицій ці дефініції можуть бути поділені на прості й складні.

Прості дефініції невеликі за обсягом, зміст їх вказує лише на найбільш суттєві ознаки самого поняття. Такий підхід до дефінітивного формулювання форми правління використали українські дослідники – теоретик П. Рабінович [4, с.54, 55] та конституціоналіст В. Шаповал [5, с.80], російський теоретик С. Комаров [6, с.69], білоруський конституціоналіст М. Чудаков [7, с.282-283], які, з незначними варіаціями визначають форму правління як спосіб (устрій, тип головування) організації вищої державної влади.

Складні дефініції більш великі й, відповідно, змістовніші. За обсягом охоплених ними ознак їх можна поділити на три групи. Вихідною для першої групи візьмемо дефініцію форми правління, запропоновану харківською дослідницею О. Скакун, котра визначає форму державного правління як “порядок утворення й організації вищих органів влади в державі [8, с.73]. Майже такий же сенс у зміст аналізованого понят-

тя, але з деякими уточненнями, вкладають також і інші вчені [9, с.115; 10, с.180; 11, с.555; 12,с.431]

Для другої групи дефініцій характерне доповнення, котре вказує на певний зв'язок органів державної влади не тільки між собою, але й з населенням. “Форма правління, – відзначають автори фундаментальної роботи з методологічних проблем теорії держави та права, – характеризує порядок утворення й організації вищих органів державної влади, їх взаємовідносини один з одним і з населенням” [13, с.183]. Такої ж позиції з деякими нюансами дотримуються чимало інших фахівців [14, с.80; 15, с.79].

Третя група являє собою своєрідний конгломерат дефініцій, що характеризується певним індивідуальним змістом. Більшою різноманітністю відзначаються зазвичай конституціоналісти. У науковому обігові дотепер наявне визначення А. Мішина про те, що “форма правління є найбільш зовнішнім вираженням змісту держави, зумовленим структурою й правовим становищем вищих органів державної влади” [16, с.79]. К. Арановський вважає форму правління юридичною характеристикою держави, котра визначає умови утворення та структуру вищих інститутів влади, а також розподіл повноважень між ними [17, с.154], а В. Чиркін – як характеристику “структури та взаємин органів законодавчої й виконавчої влади або інших основних органів держави в тих країнах, де немає розподілу на законодавчу, виконавчу та судову владу, а прийнята концепція “республіки рад” [18, с.139]. Слід відзначити, однак, що в іншому виданні згадана дефініція В. Чиркіна дещо змінена: “Форма правління – це спосіб

управління державою, що включає структуру та взаємовідносини органів держави, а також форми їх прямих і зворотних зв'язків з населенням” [19, с.258].

Автори російського фундаментального навчального видання з “Конституційного права зарубіжних країн” форму правління кваліфікують як “систему формування й взаємовідносин глави держави, вищих органів законодавчої й виконавчої влади” [20, с.303], український конституціоналіст А. Георгіца – як “спосіб організації та функціонування вищих органів, котрий у принципі зумовлюється становищем глави держави та його відносинами з законодавчою владою” [21, с.199]; а В. Шаповал в останніх, доповнених ним дефініціях, стверджує, що “форма державного правління – це відображений в основному законі спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості компетенційних взаємозв'язків між вищими органами держави, і насамперед тими, що співвіднесені з законодавчою й виконавчою владою” [22, с.49]; або це “спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої й виконавчої влади, та особливості статусу глави держави” [23, с.295]

І відокремлено в цьому ряду стоїть дефініція, запропонована Е. Григонісом, на думку котрого, форма правління “являє собою організацію вищої державної влади в країні, певні способи її здійснення, що залежать від політичного режиму” [24, с.60].

Вищенаведене свідчить, що в юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення досліджуваного поняття. Однією з головних причин розмаїття поглядів, відобра-

жених у дефініціях форм державного правління є “вихоплювання (фотографування) образу” останніх на певній стадії пізнавального процесу (онтологічній або ж гносеологічній), сприйняття її як частини об’єктивно наявного матеріального світу або ж як певного ідеального образу (моделі), створеного у свідомості людей.

Поняття як форма мислення, абстракція відображає суттєві властивості явища. Останнє може бути реальним або гіпотетичним (модельованим у свідомості людей). У нашому випадку ми маємо справу з реальним явищем, притаманним кожній з понад 200 держав сучасного світу. Оскільки “якість” вироблених понять “цілком залежить від того, наскільки точно в них відображається об’єктивна реальність” [25, с.372], відправною точкою процесу пізнання форми державного правління є складання онтологічного уявлення про неї. В такому розумінні найбільш прийнятною є точка зору тих дослідників, котрі визначають форму правління як певну систему вищих органів державної влади.

Вирішальне значення для з’ясування змісту форми державного правління мають взаємовідносини цих органів, що зумовлені відповідним принципом, покладеним в основу цієї інституціональної системи влади. Якщо її будова базується на принципові концентрації влади, а не розподілу влади, то кількість взаємозв’язків у системі “влада законодавча, влада глави держави й влада уряду” мінімальна, тому що вони “замикаються”, як правило, на одному елементі – органі, який, по суті, й править у державі. Якщо за основу взятий принцип деконцентрації влади, тобто поділу влади, то кількість взаємозв’язків у згадано-

му владному трикутнику збільшується, і саме державне правління буде результатом загальної (сукупної) діяльності вищевказаних органів державної влади.

Як зазначалося, чимало фахівців до системи зв’язків форми державного правління (як суб’єкта відповідних владних відносин) включають і населення. З цим, однак, важко погодитись. Якщо форма державного правління є системою влади, то важко уявити населення її суб’єктом: воно, швидше, може бути джерелом цього суб’єкта або ж усієї владної системи взагалі. Населення, безперечно, впливає на форму державного правління, але цей вплив непрямий і зумовлений він взаємовідносинами в суспільстві, необхідними матеріальними умовами життя саме населення [25, с.301], та державою, яка у своєму соціальному значенні є “об’єднанням людей, обумовленим якимось інтересом”. Цей інтерес, що “захищається” державою як політичною організацією, слугує барометром, котрий визначає соціальну сутність держави. Сутність держави, у свою чергу, зумовлює зміст її загальної форми. Саме в такому опосередкованому вигляді населення впливає на форму держави взагалі й, відповідно, окремих її проявів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму.

Виходячи з викладеного, вважаємо, що *форма державного правління*, в онтологічному своєму значенні, – це *інституціонально-функціональна система державної влади, зміст якої визначається певним порядком формування, принципами організації та взаємодії її суб’єктів – вищих органів державної влади*. Тобто в реальному житті форма державного правління являє собою своєрід-

ний “інституціональний механізм, двигун”, котрий, функціонуючи, виробляє “енергію” правління в державі. Але в такому “матеріальному” стані ця модель притаманна тільки конкретній державі. Для отримання загального уявлення про форму правління держави певного історичного типу, виявлення закономірностей її становлення й розвитку, загальних рис та особливостей, виділення її типів, видів, підвидів тощо слід перейти на інший рівень пізнання – гносеологічний.

З цього боку, треба зазначити, “форма державного правління” як поняття юриспруденції є “гносеологічним продуктом” двох її галузевих наук: загальної теорії держави і права та конституційного (державного) права. Виходячи з конкретного предмету пізнання ці науки повинні мати також власний “гносеологічний” підхід до розуміння форми державного правління. Але аналіз понять форми державного правління, авторами котрих є представники як загальнотеоретичної, так і конституційно-правової науки, показує, що в їх межах такий диференційований підхід ще не сформувався. Свідченням цього є наведені дефініції, зміст яких найчастіше однаково тлумачать і теоретики, і конституціоналісти. Щоб усунути своєрідну “понятійну” плутанину, котра виникає в цих випадках, необхідно визначитися з обумовленими предметами кожної з вищезазначених юридичних наук відповідними рівнями теоретичного осмислення досліджуваного нами явища.

На вищій “сходінці” цього пізнавального процесу знаходиться, безперечно, загальна теорія держави і права. Оскільки її пізнавальні підходи максимально близькі до філософії, то вироблене теоретиками поняття

форми державного правління має базуватися передусім на філософській категорії “форма”, котра характеризується як спосіб існування та вираження змісту якоїсь соціальної реальності [25, с.434]. Оскільки в нашому випадку цією “соціальною реальністю” є держава, то з позиції загальнотеоретичної науки *форма державного правління* має бути *способом існування та вираження тієї сторони змісту держави, котра зовнішньо відображається в історично обумовленій структурно-інституціональній системі верховних органів влади*. За допомогою пізнавальних засобів загальної теорії держави і права таким чином створюється загальний, універсальний для всіх історичних епох, максимально узагальнений теоретичний “образ, модель” досліджуваного явища – форми правління.

Конституційне (державне) право розглядає форму державного правління під власним гносеологічним кутом зору. Якщо теоретики вивчають форму державного правління як соціально-політико-правове явище, то конституціоналісти зосереджують свою увагу передусім на юридичній його стороні. У розумінні останніх *форма державного правління – це стійка, закріплена в юридичних нормах, інституціональна система влади, зміст котрої визначається правовим статусом (порядком формування, компетенцією, принципами організації та взаємодії) вищих органів державної влади*.

Але якщо для теоретиків форма правління – *це спосіб вираження історично обумовленого змісту держави*, то для конституціоналістів вона є *сукупністю юридичних норм, державно-правовим інститутом, який регулює ту сферу відносин, що пов’язана з*

інституціональним оформленням зазначеної системи верховної влади.

З вищенаведеного випливає, що, досліджуючи форму державного правління, і теоретики, і конституціоналісти відтворюють різні за рівнем узагальнення *теоретичні моделі* форм державного правління. Ефективність останніх, у свою чергу, може бути оцінена тільки при співставленні з їх практичними проявами, або ж, за словами Г. Єллінека, політичними формами державного правління, котрі є предметом вивчення такої науки, як політологія. *Політична форма правління* (або державно-політичний режим) являє собою динамічну систему функціональних взаємовідносин відповідних суб'єктів влади, результатом якої є реальне (практичне) правління в державі.

В ідеалі і теоретико-юридична, і політична моделі форми державного правління повинні збігатися, але специфіка сучасної політико-правової ситуації така, що у переважній більшості держав світу цього не відбувається. Тому для складання цілісного уявлення про форму державного правління, необхідно враховувати багатомірність цього явища.

Історичні типи форм державного правління. Сучасна класифікація форм державного правління спирається на підготовлений попередніми поколіннями дослідників відповідний базис. Найбільшою різноманітністю відрізняються класифікаційні схеми зарубіжних державознавців, котрі спираються в більшості своїй на формально-юридичні або ж політико-практичні критерії. Для постсоціалістичної, у тому числі і сучасної вітчизняної юридичної науки, характерний багаторів-

невий підхід до класифікації форм державного правління.

За поодинокими винятками, ні теоретики, ні конституціоналісти не виходять за межі загальноприйнятої класифікаційної схеми форм державного правління, котра, наприклад, наведена у підготовленому харківськими юристами сучасному підручнику “Загальна теорія держави і права” [26, с.86-90]. Класифікуючи форми правління сучасних держав, вони, зокрема, пишуть, що “традиційно в науці розрізняють дві форми правління – монархію й республіку”. Усі монархії, залежно від обсягу й характеру повноважень монарха, підстав їх виникнення та взаємин монарха з населенням, поділяються на необмежені та обмежені. Серед необмежених монархій виділяються такі її види як деспотична та абсолютна, а серед обмежених – станово-представницька та конституційна. Остання, тобто конституційна монархія, представлена двома підвидами: 1) дуалістичною; 2) парламентською. Сучасні республіки автори зазначеного видання поділяють на парламентські, президентські та змішані. Останні вони також відзначають як напівпрезидентські. Інші дослідники серед республік виділяють, наприклад, суперпрезидентську, напівпрезидентську (або напівпарламентську), соціалістичну, директоріальну, монархічну, теократичну (або ж мілітарну), котрі певним чином доповнюють цю класифікацію [5, с.87, 89].

Незважаючи на існування інших підходів до класифікації форм державного правління – приміром, поділ республік на єдиновладні (ідеократичні й неідеократичні) та засновані на поділові влади [Е. Григонис] [24, с.64], або ж поділу форм правління на

“чисті”, класичні (монархія, республіка) та нетипові (змішані – дуалістична монархія, президентсько-парламентська республіка; гібридні – монархічна республіка, республіканська монархія)[Р. Мухаєв] [27, с.131], у вітчизняній юридичній науці загальноприйнятою є така узагальнювальна класифікаційна схема. Усі сучасні держави за формою правління поділяються на два види: монархія й республіка. Монархії бувають необмежені (абсолютні) та обмежені, або ж конституційні (дуалістичні та парламентські). Республіки – класичні (президентські та парламентські), гібридні (змішані) та деякі особливі, що існують в одній або ж у невеликій групі держав.

Засади цієї класифікації, котрі певним чином були “модернізовані” вітчизняними державознавцями радянських часів, закладені ще на рубежі XIX – XX століть. Базові елементи цієї конструкції збереглися і досі, але ж певні її ланки потребують вдосконалення з урахуванням соціально-політичних реалій сучасного світу. Серед наукових проблем у цій сфері головною є проблема типологізації форм державного правління. Спроба її вирішення відрізняється новизною, оскільки юридична наука, не ставивши перед собою мету визначення історичних типів форм державного правління, досі оперує такими поняттями, як “основні форми (види) форм правління”.

Для вирішення цієї проблеми необхідно “замкнути” понятійний ряд: держава – історичний тип держави – історичний тип форми держави – історичний тип форми державного правління та переглянути критерії типологізації і класифікації форм державного правління.

Зазначений вище понятійний ряд для відповідної історичної епохи виглядає наступним чином:

1) держава епохи станово-кастового суспільства за історичним типом – нереспубліка (*arespublica*), за історичним типом форми держави – монархія, за історичним типом форми державного правління – **монархія** (у цьому наша точка зору співпадає із традиційною);

2) держава епохи громадянського суспільства за типом – республіка, за типом форми держави – полікратія, а за типом форми правління пропонуємо позначити державу замість республіки терміном *поліархія*.

Під *поліархією* (від грецьк. *ролі* – багато і *архі* – правління, влада) ще на початку XX ст. автори оксфордського словнику (1909 р.) розуміли “управління державою чи містом багатьма на протигагу *монархії*” [28, с.614] (вперше в широкий науковий обіг цей термін був уведений на початку 50-х рр. XX ст. американським політологом Р. Далем, але він вкладав в нього широкий смисл, вважаючи поліархію по суті типом громадянського суспільства). Більш слушною у цьому випадку вважаємо думку авторів зазначеного вище довідникового видання, які під поліархією розуміють форму організації влади протилежної монархії.

У вітчизняному державознавстві термін поліархія використовуються політологами. Хоча доцільно, щоб ним оперувала і юриспруденція. Введення терміну “поліархія” і в науковий обіг теорії держави і права сприяло б, на нашу думку, досягненню певного балансу між термінами “монархія” і “республіка”.

Використання “поліархії” замість “республіки” при типологізації форм державного правління”, по-перше, усунуло б існуючий мовно-термінологічний “грецько-латинський” дисбаланс у цьому питанні, використовуючи одну мову – грецьку (*μοναρχία* – *роліархія*), котра є загальноновизнаним термінологічним джерелом державознавства, на відміну від латинської, яка вважається мовою права (правознавства).

По-друге, усувається існуючий дисбаланс між етимологічним змістом цих понять. Монархія – влада, яка є похідною від одного суб’єкту, а правління є результатом дії теж одного державного органу – монарха; поліархія – влада, яка похідна від багатьох суб’єктів (народу), а правління є результатом колективних дій теж багатьох (більше одного) державних органів.

По-третє, обидва ці терміни за природою відображених в них явищ є юридичними (нейтральними), оскільки безпосередньо пов’язані з державною владою. При старому поділі монархія – за змістом політико-правовий термін, республіка ж – соціальний. І нарешті, використання термінологічної пари: монархія – поліархія внесе у науку загальної теорії держави і права певний порядок у понятійний ряд: держава – історичний тип держави – історичний тип форми держави – історичний тип форм державного правління, де термін “республіка”, виходячи зі свого етимологічного змісту, у цій понятійно-категоріальній ієрархії має зайняти, як зазначалося, більш високу, ніж раніше, сходинку. Відносно критеріїв класифікації, нагальною є потреба у створенні комплексного класифікатора форм державного правління як певної

сукупності ієрархічно розміщених критеріїв, котрі залежно від свого змісту, будуть використані для визначення типів, видів та підвидів форм державного правління. До складу такого класифікатора ми б включили такі класифікаційні критерії.

1. *Принцип поділу влади*, відсутність або наявність якого вирішальним чином впливає на спосіб організації, механізм реалізації державної влади, а відповідно і на здійснення правління в державі.

2. *Режим взаємодії* вищих органів законодавчої і виконавчої влади (режим злиття, режим поділу, режим співробітництва) та *ступень впливу інститутів глави держави і законодавчої влади* через засоби формування та контролю на урядову владу.

3. *Спосіб (порядок) формування вищих органів виконавчої та законодавчої влади*.

Як видно, критерій, що вказує на способи формування державних органів (особливо інституту глави держави), котрий завжди вважався головним, ми помістили на останньому місці. І це не випадково, оскільки у сучасних умовах він набув формального характеру. Як підтвердження цьому можна вказати на однаковий правовий статус глав держав з т.зв. парламентською формою правління, коли одні з них наслідують цю посаду (“парламентська монархія”), а інші – на неї обираються (“парламентська республіка”). У сучасній юридичній літературі справедливо відзначається, що ці “обидві форми державного правління не мають принципової різниці в організації та функціонуванні вищих органів державної влади, за винятком визнання главою держави обраного президента або, відповідно, спадкового монарха” [29, с.438-439].

Порядок заміщення посади глави держави на певному історичному етапі (майже до початку ХХ ст.) дійсно був одним з тих основних чинників, що визначав зміст форми правління. Але у подальшому він втратив своє колишнє першорядне значення, оскільки визначальним для поділу форм правління стало визнання принципів, на яких будується відповідна система владних органів, котра здійснює правління у державі, а не хто є главою держави і яким шляхом він заміщує цю посаду. З урахуванням цього можна скласти удосконалену класифікаційну схему форм правління сучасних держав.

Узявши за основу принцип поділу влад, відсутність або наявність якого обумовлена сутністю держави відповідної історичної епохи, ми можемо визначити вихідні для цієї класифікації одиниці. Ними будуть, з одного боку, *монархія*, обумовлена типом держави станово-кастового суспільства з його монархичною формою, а з іншого – *поліархія*, обумовлена типом держави громадянського суспільства з його поліархичною формою.

Поняття монархії. Історія державно-організованого суспільства свідчить, що *монархія* як історичний тип форми державного правління є одним із найдавніших. Він склався ще на зорі появи держави в суспільствах ранніх землеробських культур, де організація влади, здійснювана на жорстко централізованій основі, була найбільш ефективною, зрозумілою, відповідала найсуворішій регламентації сільськогосподарського виробництва, духовному світові хліборобів-общинників. Духовною її основою було те, що в їх патріархальній свідомості склалося уявлення про природну нерівність людей, їх диференціацію

за майновим становищем, званням, місцем у соціальній ієрархії. Звідси відбувався й розподіл суб'єктів державного спілкування (населення) за походженням “на тих, хто допущений і тих, хто не допущений до здійснення верховної влади” [30, с.593]. Саме закріплена у праві соціальна нерівність населення є джерелом і живильним середовищем монархичної влади упродовж тривалого історичного періоду. В історії державно організованого суспільства цей період охоплює цілу епоху – епоху станово-кастового суспільства, коли така форма організації верховної державної влади досягла вищого рівня розвитку й набула відповідних типових ознак.

1. Найсуттєвішою ознакою, що простежується у змісті самого терміна “монархія”, є *єдиновладдя* (єдиноправління). Це означає, що державна влада, яка характеризується організаційною та функціональною єдністю своїх органів, сконцентрована в руках одного з них – глави держави, що персоніфікується монархом. Оскільки серед суб'єктів державного спілкування один (*μνος*) він є джерелом державної влади, то в його руках зосереджується вся повнота цієї влади. Влада монарха верховна, суверенна, не знає обмежень і поширюється на всі сфери державної діяльності. Тобто правління в такій державі є результатом одноосібних дій одного вищого органу влади – глави держави, оскільки навіть при розподілі повноважень між іншими державними органами остаточне рішення з будь-якого питання залишається за ним.

2. Суть другої ознаки, що вказує на монархичний характер системи влади цієї історичної епохи, полягає в тому, що суб'єкти державного спілкування (населення) *усунуті*

від процесу формування органів верховної влади, а відтак і процесу легітимації політичної влади в державі. Владні інституції формуються одним правителем і відповідальність несуть перед ним.

3. Типовою ознакою монархічної форми правління є *безвідповідальність* глави держави. Правитель не несе конкретної політичної та юридичної відповідальності за результати свого правління, а за помилки і зловживання в державному керівництві відповідають державні чиновники.

4. *Спадковість* при передачі влади від одного глави держави до іншого.

5. *Безстроковість, довічність* влади правителя.

6. Така форма правління за своєю суттю є насамперед *політичним*, а потім *юридичним* явищем. “Для традиційного (станово-кастового. – С.Б.) суспільства з його релігійною легітимацією влади, – слушно відзначає російський вчений А. Медушевський, – проблема розриву формально-правової та реальної структури влади не поставала так гостро. Правове закріплення монархічного суверенітету відповідало фактичній ситуації абсолютистських держав” [31, с.190]. Це досягалося тим, що створені монархом політичні форми, ним же “одягалися” в юридичний “одяг”.

З огляду на викладене, *монархія* – це *спосіб вираження сутності держави станово-кастового суспільства, який відображається в політико-юридичній системі верховної державної влади, де вся її повнота сконцентрована в руках глави держави, котрий у силу свого особливого статусу (первинність і довічність владних повноважень,*

безвідповідальність і спадковість) одноособно править державою.

Монархія як форма правління держави колишньої епохи, в епоху громадянського суспільства закономірно має піти з історичної сцени. Це підтверджує й тенденція її розвитку в останні сто років: якщо на початок минулого століття монархія за своєю чисельністю суттєво переважала, то на початку ХХІ ст. з понад 200 країн світу таких держав, за деякими даними, існує 45 [21, с.205]. Ці монархії визначені за традиційним критерієм – порядок заміщення посади глави держави (наслідування, хоча в деяких з цих країн вони обираються), але, якщо за основу взяти поділ влади, то “справжніх” монархій у сучасному світі стане ще менше. Такими, вважаємо, мають бути держави, котрі за рівнем соціально-політичного розвитку перебувають або ще у станово-кастовому суспільстві, або ж на перехідному до громадянського суспільства етапі. Ключовою ознакою їх форми державного правління є відсутність поділу влади, що призводить до *єдиновладдя* глави держави, вираженого у змісті самого терміна “монархія”.

З урахуванням цього справжньою монархією, на нашу думку, слід вважати не державу, глава котрої формально наслідує владу, а лише ту державу, де саме зосереджена в руках її глави політична влада “поширюється на всі сфери державної діяльності, є рушійною силою всього державного механізму” [32 с.502]. Саме у такій державі глава держави є монархом, оскільки він є єдиновладним правителем. В т.зв. “монархії, заснованій на поділі влад” (парламентарній монархії), глава держави не є монархом, оскільки колишня його

одноосібна влада (тоді він дійсно був монархом) поділена поміж іншими органами, котрі у цій системі владних відносин, як правило, переважають владу глави держави. Керівник такої держави – це не монарх, а лише глава держави, який займає свою посаду у певному порядку престолонаслідування. Така держава за формою правління, на нашу думку, взагалі не є монархією, навіть обмеженою, оскільки для такої назви потрібна наявність єдиновладдя у державі, котре могло б бути обмеженим якимось іншим органом, але без втрати самого монархічного елемента.

Поняття поліархії. Накопичений досвід побудови державних форм в епоху громадянського суспільства свідчить про те, що на зміну монархії прийшов якісно новий тип форми державного правління, якому притаманні власні характерні ознаки:

1. Джерелом верховної влади є не один (μνος), а багато (ролі) суб'єктів державного спілкування (громадяни, виборці), які безпосередньо або опосередковано приймають участь у формуванні всіх складових інституцій форми правління – вищих органів законодавчої і виконавчої влади.

2. Правління у такій державі, на противагу монархії, є результатом колективних дій відповідних органів влади.

3. У таких державах влада деконцентрована – єдина за своєю суттю вона розділена на ряд гілок: законодавчу, виконавчу і судову.

4. Вищі державні органи влади обираються на певний строк, тобто реалізується принцип змінюваності.

5. Державні органи через посадові особи несуть відповідальність. Вона має на-

самперед політичний характер і може виражатися в таких діях, як достроковий відзив (депутата), відхід у відставку (уряду, міністрів), розпуск парламенту тощо. Чіткий розподіл компетенції між державними органами дозволяє установити, на якій ділянці державного механізму відбувся збій у роботі і де потрібно замінити ту чи іншу посадову особу.

6. Поліархія як система влади є передусім правовою конструкцією. Більше того, ця конструкція є конституційно-правовою, оскільки як одна з найважливіших структурно-інституціональних систем держави закріплена на рівні конституції. З іншого боку, поліархія як владна система – це система політична. Тобто в ідеалі поліархія має бути правовою та політичною конструкцією, де формально-правовий та політико-практичний компонент повністю збігатимуться.

Але, на відміну від монархії, де проблема розриву політичної та формально-юридичної структури влади взагалі не поставала, оскільки і перше і друге залежало від монарха, сучасна поліархія в цьому плані характеризується певним дуалізмом. Мова йде про те, що вона має дві сторони (грані): *“правову (конституційну) форму”* – стійку, що закріплена в конституційних нормах, інституціональну систему влади, зміст котрої визначається порядком формування, правовим статусом, принципами організації та взаємодії вищих органів законодавчої й виконавчої влади, та *“політичну форму”* – сукупність функціональних взаємовідносин відповідних суб'єктів влади, які здійснюють реальне (практичне) правління в державі.

Спираючись на головні з наведених ознак і на ті, що кардинально різнять її з мо-

нархією, можна дійти висновку, що *поліархія* – це *спосіб вираження сутності держави епохи громадянського суспільства, який відображається у сформованій на основі волі громадян (народу) правово-політичній системі законодавчих та виконавчих органів влади, організація й функціонування котрої ґрунтується на принципі поділу влади та відповідній системі стримувань і противаг.*

Таким чином, ми дійшли висновку, що теорія держави, конституційне (державне) право через свій конкретний предмет пізнання мають визначитися у власному “гносеологічному” підході щодо розуміння форми державного правління. Але проведений вище аналіз дефініцій форм державного правління, авторами котрих є представники як загальнотеоретичної, так і конституційно-правової науки, показує, що в їх межах такий диференційований підхід ще не сформувався. Для

усунення своєрідної “понятійної” плутанини, котра виникає в цих випадках, необхідно врахувати змістовний дуалізм поняття “форма державного правління”, зумовлений багатогранністю самого явища та відповідними рівнями його теоретичного осмислення. Це відкриває “шлях” для подальших розробок, зокрема виокремлення в межах визначених історичних типів форм державного правління їх конкретних видів. Побудовані в результаті цієї аналітичної операції класифікаційні схеми мають не тільки теоретичне, але й велике практичне значення, оскільки допомагають осмислювати умови і причини, що лежать в основі виникнення та функціонування державно-правових явищ, визначити закономірності та тенденції їх розвитку, підготувати на основі цього конкретні пропозиції щодо вдосконалення процесу державо - і правотворення в конкретній країні.

Література:

1. *Бостан С. К.* Форма правління сучасної держави : проблеми історії, теорії, практики : [монографія] / С. К. Бостан. – Запоріжжя: Юридичний ін-т; Дике поле, 2005. – 540 с.
2. *Бостан С. К.* Поняття “форма державного правління” в сучасній юридичній науці / С. К. Бостан // Вісник Одеського юридичного інституту. – 2005. – № 4. – Ч. 1. – С.20–26.
3. Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина I. Актуальні проблеми теорії держави / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. 2-е вид., стереотипне. – К. : КНТ, 2008. – 288 с.
4. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права і держави : навч. посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 5-е. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
5. *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. – 4-е вид. стереотип. – К. : АртЕк Вищ. школа, 2001. – 264 с.
6. *Комаров С. А.* Общая теория государства и права : учебник / С.А. Комаров. – 7-е изд. СПб. : Питер, 2004. – 510 с.

7. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / М. Ф. Чудаков. – Мн. : Харвест, 1998. – 784 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. – 2-е вид. / Пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2005. – 656 с.
9. Конституційне право зарубіжних країн: Навчальний посібник / М.С. Горшеньов, К.О. Закоморна, В.О. Ріяка та ін. За заг. ред. В.О. Ріяки.–2-е вид., доп. і перероб.–К.: Юрінком Інтер, 2004.–512 с.
10. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – 399 с.
11. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. – Спб. : Изд. Дом “Санкт-Петербургского государственного университета”, 2004. – 863 с.
12. Теория государства и права / Под ред. В. П. Малахова, В. Н Казакова. – М. : Академический проект, Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 576 с.
13. Проблемы теории права и государства : учебное пособие / Под ред. М. Н. Марченко. – М. : Юристь, 2002. – 656 с.
14. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева, – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 640 с.
15. Теория государства и права : курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд. перераб и доп. – М. : Юристь, 2001. – 776 с.
16. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник / Мишин А. А. – М. : Белые альвы, 1996. – 400 с.
17. Арановский К. Ф. Государственное право зарубежных стран : учебник для вузов / К. Ф. Арановский. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 488 с.
18. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран : учебник / В. Е. Чиркин. – М. : Юристь, 1997. – 568 с.
19. Сравнительное конституционное право: Уч. пособие / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М. : Международные отношения, 2002. – 448 с.
20. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник в 4-х т. – Т.1 – 2 /Отв. ред. Б. А. Стращун. – М. : БЕК, 1996. – 778 с.
21. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / А. З. Георгіца. – Тернопіль : Астон, 2003. – 483 с.

22. Шаповал В. Форма держави в конституційному праві / В. Шаповал // Вісник Конституційного суду України. – 2003. – № 3. – С.65–80.
23. Шаповал В. М. Форма державного правління / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : В 6 т./ Редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : “Укр. енцикл” ім. М. П. Бажана, 2004. – Т. 6 : Т–Я. – С.295.
24. Григонис Э. П. Теория государства и права : курс лекций / Э. П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
25. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
26. Загальна теорія держави і права [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
27. Мухаев Р. Т. Теория государства и права / Р. Т. Мухаев. – М. : Приор, 2002. – 464 с.
28. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р. Даль // Антология мировой политической мысли : В 5 т. – Т.2. – М., 1997. – С.612–627.
29. Тихонова С.А. Парламентська республіка // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін. – К.:“Укр. енцикл” ім. М.П.Бажана, 2002.– Т.4: Н-П. – С.438-439.
30. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов /Под. общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА (НОРМА-ИНФРА), 2002. – 832 с.
31. Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты : курс лекций / А. Н. Медушевский. – М. : ГУ ВШЭ, 2002. – 650 с.
32. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – Т.1. – Изд.2-е испр. и доп. по второму немецкому изданию С.И. Гессеном. – СПб., 1908. – 599 с.

ПОНЯТИЕ ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВЛЕНИЯ И ЕЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ТИПЫ

Аннотация

Статья посвящена форме государственного правления как одного из важнейших социально-политических явлений государственно-организованного общества. В ней проанализированы традиционные для постсоветской юридической науке взгляды относительно понятия «форма правления», обоснован новый дифференцированный подход к определению сути формы правления, сформулированы теоретико-правовая, конституционно-правовая и политологическая дефиниции изучаемого явления. В статье также определены место и роль формы правления в системе элементов формы государства, выявлены основные закономерности ее возникновения и развития, и на основе этого предложена новая типосхема причинно-следственных связей: общество – государство – его формы. Автор исходит из того, что государственно-организованное общество проходит в своем развитии

несколько этапов, каждому из которых соответствует определенный исторический тип общества, государства, формы государства и формы государственного правления. Двумя основными типами обществ являются: кастово-сословное и гражданское; историческими типами государств каждой из этих общественных формаций является соответственно нереспублика и республика; нереспубликанский тип государства предопределяет исторический тип ее формы в виде монархии и формы правления – в виде монархии, а республиканский – у виде поликратии и соответственно – полиархии. Понятие “полиархия” предложено внести в научный оборот юридической науки вместо понятия “республика”, более подходящего для обозначения категории “сущность государства”. В статье также уточнены признаки монархии и определены признаки полиархии, сформулированы их дефиниции.

Ключевые слова: общество, государство, форма государства, форма государственного правления, республика, монархия, полиархия.
